

DE LA NINETA A L'ÀNIMA DE L'ULL

INTRODUCCIÓ

El breu estudi que sotmetré a la vostra consideració s'emmarca dins el mètode de la geolingüística, que s'ocupa de la variació de la llengua en l'espai. Avui tractaré dels diferents noms de la pupila a partir dels materials de l'*Atles lingüístic del domini català*, recollits la major part entre 1965 i 1975, obra promoguda per Antoni M. Badia Margarit i Germà Colón, les enquestes de la qual van ser realitzades per un equip de la Universitat de Barcelona impulsat sobretot per Joan Martí, Lúdia Pons, Joaquim Rafel i jo mateix. El qüestionari, aplicat a cent noranta localitats de tot el domini lingüístic, consta de 2.452 preguntes relatives a parts del cos, malalties, família, festes, temps cronològic, temps atmosfèric, vegetals, etc. i algunes qüestions de morfologia, sintaxi i fonosintaxi. L'obra ha estat pionera a la península Ibèrica en la recollida de materials a través de gravació magnetofònica. Aquests darrers anys s'han informatitzat les dades i, conclosa aquesta tasca, s'està fent l'explotació cartogràfica dels materials. La realització d'una empresa d'aquesta envergadura ha estat possible gràcies a les subvencions de la Universitat de Barcelona, de la Unió Europea i de la Fundació Catalana de Gas. I, per descomptat, a l'entusiasme i dedicació dels científics que hi han dedicat moltes hores de treball, i ara en preparen l'edició.¹

He escollit l'estudi dels noms de la 'nineta de l'ull' perquè és la primera vegada que es pot fer amb un atlas del català, és a dir, l'ALDC, car de l'ALPI només ha sortit un volum de fonètica (i sembla que l'obra ha quedat definiti-

1. Em plau esmentar els noms d'Imma Fradera, Núria Jolis i Mar Massanell, que han treballat amb interès i eficàcia en l'elaboració de la base de dades, la correcció d'enquestes i la formació de l'arxiu fotogràfic.

vament interrompuda), l'ALPO no inclou aquesta pregunta (que, d'altra banda, no oferia variació lèxica en rossellonès) i l'ALC, de Griera, prescindeix d'aquest concepte, tot i que figurava en el «Qüestionari» amb el número 1690 (les 2.885 preguntes sofriren una mutilació, probablement a causa de la freqüència de respostes lacunars, i van quedar reduïdes dràsticament a 1.276).² Però la tria del tema es justifica també pel fet que algunes poblacions de parla valenciana ens ofereixen, com veurem, respecte al concepte estudiat, una innovació ben atractiva i no gens estudiada.

DISTRIBUCIÓ GEOGRÀFICA

Nina, completat sovint amb el determinant *de l'ull*, com també passa amb els nuclis *nineta*, *animeta* i *negre*, s'estén per la part septentrional del domini fins al Pallars, per reaparèixer al Camp de Tarragona (vegeu el mapa 1). També trobem el mot a l'Alguer (*nina de l'ul*) i a Sant Josep, a Eivissa, on a Vila també es coneix *nineta*. Aquesta és la forma predominant en el català occidental i és l'exclusiva de Mallorca i Menorca.

Animeta i, més localment, *ànima* coneixen una extensió considerable dins el català nord-occidental, al llarg d'una franja adjacent a la frontera amb l'aragonès, de la Baixa Ribagorça fins a la Terra Alta, i presenten petites àrees en valencià (la Plana, Ribera de Xúquer, Ribera Alta, horta de Gandia, Vall d'Albaida).³ Aquesta àrea devia ser més àmplia, car *animeta* s'ha registrat al Segrià (Massalcoreig [DCVB]), al Maestrat (Benassal [*Tresor*])⁴ i l'horta d'Alacant (Alacant [DCVB], on avui el mot ha estat substituït per *ninya es ulls* [ALDC]), amb un primer component tributari del castellà.

Es donen en punts isolats *negre de l'ull* (Sant Mateu), *lluneta (del uello)* (Cerler [Benasc]), *pupil·la* (Joc [Rosselló]), convivint amb *nina*, *bessó de l'ull* (Montuïri [Mallorca]), *bola de l'ull* i *iema* (Simat de la Valldigna) en valencià meridional.

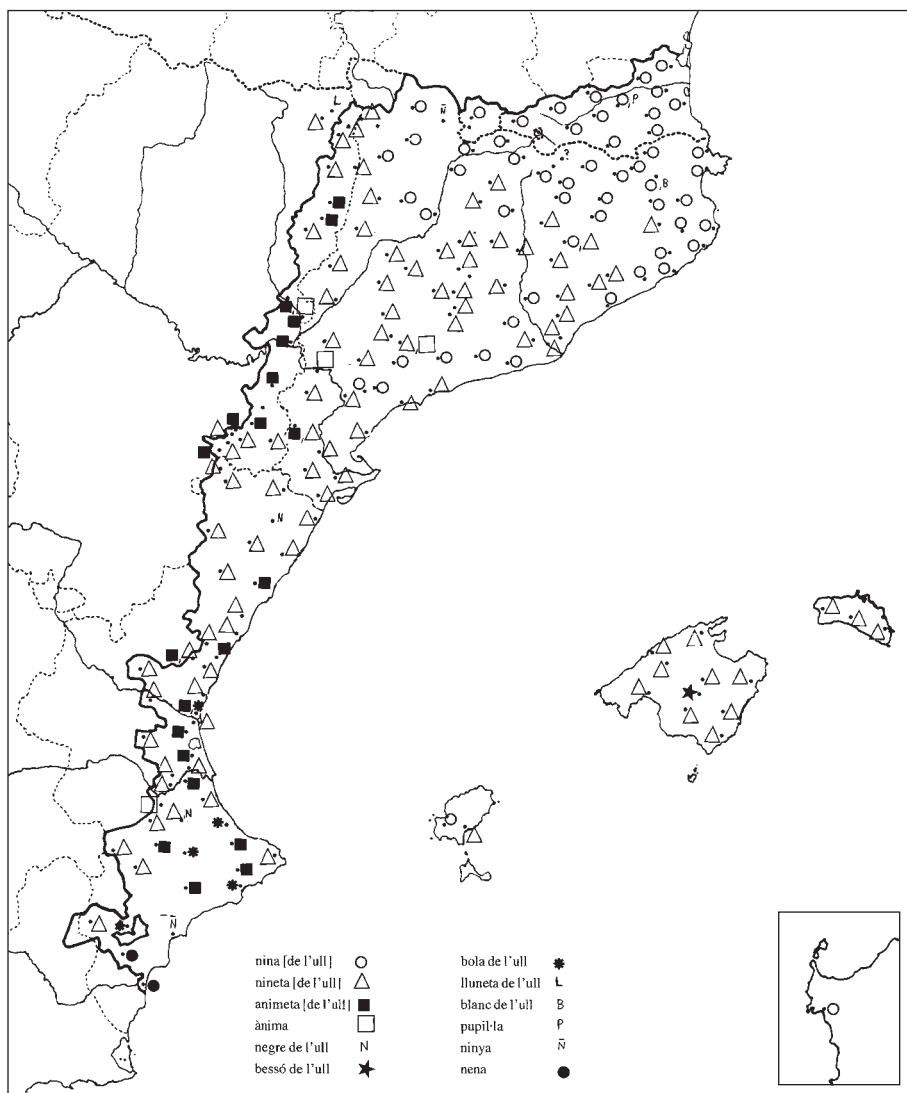
MOTIVACIÓ I DIACRONIA

Recordem que l'ull està format exteriorment de la *pupil·la* (o *nineta*), obertura situada al centre de l'*iris*, per on entren els rajos de llum, i d'una

2. Per a les característiques d'aquest atles, vegeu VENY, 1978, p. 7-37; 1986, p. 72-103; 1998, p. 109-134, i VENY i PONS, 1994.

3. *Animeta de l'ull* és registrat per CORACHAN (1936) a la Ribagorça, Fraga, Castelló de la Plana, Alzira i Dènia; GARCIA i BELTRAN (1994) la recullen a Pedreguer (Dénia), i BELTRAN (1997) a Benissa (la Marina).

4. Que també cita Alcarràs i Albaida.

MAPA 1. Els noms de la 'nineta de l'ull' en català (ALDC, q. 21).

membrana dura, blanca, l'*escleròtica*. Convindrà tenir en compte aquestes dades per a explicar algunes interferències. Analitzaré ara cadascun dels mots esmentats i dels quals he establert l'àrea geogràfica, donant-ne a conèixer la motivació i el suport documental, quan en tinguin, i relacionant-los

amb mots pertinents d'altres llengües romàniques. Començaré pels d'àrea més reduïda.

És evident que *negre de l'ull* ha estat provocat pel color fosc que sol tenir la pupil·la. Els nostres lexicògrafs sovint fan al·lusió a aquesta característica cromàtica; vegeu, per exemple, la definició que dona de *nineta* el mallorquí Figuera (1840):

Aquella espècie de tâca *qui paréx negra* al mitx del uy.

Corachan aporta documentació de 1761 (d'Antoni Serarols, *ap.* Corachan, 1936), que he pogut retrodatar el 1712:

[E]n *lo negre de sos ulls* avia tocat algun perdigó.

[S]e li clavà [una estella] dins de un ull y se li clavà entre *lo negre* y lo blanch de ell (Th. Palmerola, *La perla del Vallès*, Barcelona, p. 60 i 68).

No falta alguna testificació en els nostres escriptors⁵ (Jordi Sarsanedas, *Mites*, 1954, p. 227, *ap.* CTILC):

[I] la saba floreix damunt *el negre* dels teus ulls.

Entre els diccionaris d'orientació normativa el d'Albertí deu ser l'únic que acull aquest significat. La mateixa metàfora és present en altres llengües: sard *su nieddu ess'ocru* (DES), gascó *nere deth gölh, nerilló* (Ravier, ALEG).

La resposta mallorquina *blanc de s'ui* és el resultat d'una confusió de l'informant, car evidentment designa l'escleròtica, que té aquest color. A més de l'exemple anterior de Palmerola, puc adduir aquest altre text on igualment s'oposa el *blanc* al *negre de l'ull* (Emili Vilanova, *Escenas barceloninas*, 1886, p. 67, *ap.* CTILC):

Que bé sabia jugar *lo blanch y'l negre* dels seus ulls.

El *bessó de s'ui* es basa en la idea de 'part interior' del globus ocular; és sabut que, en mallorquí, *bessó* és la part comestible de l'interior de l'ametlla. Es tracta, sens dubte, d'una confusió de l'informant amb l'iris (que la traducció d'Argelata anosta amb bon sentit *corona de l'ull*). El text del mallorquí G. Janer Manila sembla confirmar-ho (G. Janer Manila, *Els alicorns*, 1972, p. 11, *ap.* CTILC):

5. La major part de textos literaris adduïts aquí, i que ha fet possible els recomptes de freqüències dels significants *nina*, *nineta* i *pupil·la*, procedeixen del Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana. Agraïxo al seu director, Joaquim Rafel, i a Josep M. Domènech la gentilesa de fornir-me aquests valuosos materials.

[U]na por blanca, que els esclafeix la cara pel *bessó dels ulls* com si les ninetes supurassin una estranya lletrada.

És sabut que les denominacions populars de parts de l'ull estan exposades a interferències (per exemple, els noms de la 'parpella' i la 'pestanya'), pròpies de parlants que no han gaudit del benefici d'un ensenyament de la seva llengua i en la seva llengua.

El benasquès *lluneta*, a primera vista, sembla oferir una imatge metafòrica basada en la lluna, necessàriament en fase de pleniluni, per la forma circular de la nineta (cf. *lluna* 'disc d'un astre', 'gota d'oli o greix de forma circular damunt un líquid' [DCVB]). No crec, tanmateix, que aquesta sigui l'explicació correcta. En principi, ja sobta que no alterni amb el primitiu *lluna* (com *nineta* / *nina*), així com sobta la manca de paral·lelismes en altres llengües. El fet de trobar *nuñeta*, variant aragonesa de *niñeta*, em convida a proposar aquella forma metatitzada en **ñuneta* com a base d'aquesta *lluneta*, canvi afavorit tant per l'equivalència acústica de palatals [ɲ] = [ɲ] com per l'homonimització formal o semàntica. A fi de comptes, doncs, el tipus *nineta* és responsable del canvi, com passarà, segons veurem, amb *nineta* / *animeta*.

Bola de l'ull fa referència a la forma arrodonida; tot i que es recollí a tres poblacions, podria respondre a una confusió (o extensió semàntica) amb tot el globus ocular; aquest és el significat de l'italià *palla dell'occhio* ('bola de l'ull'). Denominació absent dels nostres diccionaris (DCVB, Aguiló, Corachan); només l'enregistra Griera (*Tresor*) per a Altea, bé que sense definir el mot.

Iema parteix de la imatge del rovell de l'ou, de forma arrodonida i en situació central respecte de la clara o blanc. Evident castellanisme de forma, però no de contingut, atès que el castellà, pel que he pogut saber, no coneix aquesta metàfora basada en una relació ovoïdal. També podria referir-se metafòricament al botó de la planta. Però el següent text em decanta vers la primera interpretació (Caterina Albert, *Jubileu*, 1951, p. 232, *ap.* CTILC):

La nineta sembla un rovellet d'ou.

Pupil·la apareix, com a segona resposta, al costat de *nina*, solament en un punt del Rosselló i en qualitat de gal·licisme, com es dedueix de la forma fonètica [pup'ia]. És un mot culte, pres del llatí *pupilla* 'nena, nina' i també 'nina de l'ull' a causa de la petita imatge que s'hi reflecteix (*pupula*, en llatí, posseïa igualment els dos sentits, com també els posseeix el cat. *nina*). És interessant de remarcar que, com a primera resposta, no apareix en cap població del domini, enfront dels mots populars esmentats (*nina*, *nineta*, *animeta*, etc.), al contrari del que ha passat amb altres mots cultes com *diarrea* que conviu amb un seguit de mots populars (*cagarel·la*, *cagarrines*, etc.) i que s'usaria probablement per a evitar un radical de poca finesa (Veny, 1988). Els re-

culls lexicogràfics confirmen l'absència de *pupil·la* enfront del domini total dels mots populars: Torra, 1640; Lacavalleria, 1696; Esteve, 1803; Labèrnia, 1839; *Quintilingüe*, 1839; Figuera, 1840; Amengual, 1878; Salvat, 1888 i 1912; Fiter, 1910, i Bulbena, 1919. Sembla que la seva presència comença en el *Diccionari ortogràfic* de Fabra (1917), que continua en el *Diccionari general* i els seus epígons (Corachan, etc.), on té entrada principal, enfront dels mots populars i molt estesos *nina* i *nineta*, preferència explicable probablement en evitació de l'ambigüitat i de l'ús perifràstic d'aquests darrers. En canvi, *pupil·la* coneix una certa tradició antiga en obres especialitzades de medicina: la traducció catalana de la *Cirurgia* del bolonyès Pere d'Argelata (1503), Almassor (s. XIV), Albert Gran (Corachan, 1936; DCVB). I, a més, al llarg dels segles XIX i XX sovintaja el mot en obres no lexicogràfiques: en un recompte d'ocurrències del diccionari del Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana *pupil·la* supera les 280, xifra superior a les 166 de *nineta* i a les 93 de *nina* (incloent en aquests dos casos l'ús figurat o comparatiu).

Nin, *nina* 'nen, nena' són mots d'origen expressiu. L'antroponímia ja ens forneix documentació del segle XII (*Ninna*, *Ninot*), mentre que com a apel·latiu no apareix fins al segle XIII (Balari, 1899 [1964], p. 595-596; Gulsoy, *ap.* DECat, s. *nin*). Va rebre aviat la competència d'*infant*, i, en català peninsular, de *xiquet* (valencià), *minyó*, *nen*, *noi*; a Menorca, de *fiet*, *al·lot*, i a Eivissa, de *boix*, *al·lot*; avui és viu a les Balears estrictes, al Rosselló (al costat de *pallago*) i a la Ribagorça i poblacions aragoneses (*nino*, *ninno*). A una gran part del domini, *nina* ha pres valors translaticis, com el de 'figureta de forma humana, de cartó, pedaç, etc., que serveix de joguina als infants' (cast. *muñeca*, fr. *poupée*, it. *bambola*), de 'pupil·la', que comentarem després, de 'serp de vidre';⁶ no oblidem tampoc que *noi*, *noia* podrien ser, com ja intuï Balari, seguit després per Spitzer i Rohlf, reduccions d'esquerra a dreta dels diminutius afectius *ninói*, *ninoia*; mostres del seu arrelament i antiguitat, enfront de *nen*, *nena*, variants també expressives, però que no van més enllà dels segles XVII-XVIII (DECat).

Centrant-nos ara en l'accepció 'pupil·la' de *nina*, ens trobem davant una metàfora universal que es basa en el fet de veure's reflectida en la pupil·la la imatge de l'interlocutor; Covarrubias (1611) ja ho deia:

Niña de los ojos, aquella figura que se espeja en ellos, que es la del que los mira.

I qualque escriptor no deixa de fer-se'n ressò (Jordi Pàmias, *Camí de mort*, 1979, p. 50, *ap.* CTILC):

6. Amb aquest sentit es tracta probablement d'una atracció sinonímica de *noia* < ANOCU-LU 'sense ull' (cf. fr. *orvet* < ORBU + sufix *-et*) per la creença popular en la ceguesa d'aquest rèptil.

[I] li mirava la nineta dels ulls. Allí dins hi veia la meva cara.

Gulsoy, redactor de l'entrada *nin, nina* del DECat, seguint els treballs de Schuchardt i Tagliavini, addueix exemples d'altres llengües que obeeixen a la mateixa metàfora: grec *kóre*, llatí *pupilla*, àrab *bint al-'ain*, basc *nini, ninika*, i altres mots d'origen anàleg en hebreu, etiop, egipci antic, araucà, llengües negroafricanes, etc.; hi afegiria encara el galleg *meniña do ollo* (DLEG); napolità, *nennèlla* (Salzano, 1976); sard, *pupa dess'ogu* (i variants, DES s. *púp(p)a*); romanès dialectal, *beb*; bretó, *mab al lagad* (lit. 'fill de l'ull').⁷ La forma *nena* i la variant diminutiva *leneta* (dissimilació de *neneta* o assimilació dins el context *la neneta*) són resultat d'una remetaforització a partir de *nena* que, pel fet de trobar-se en punts alacantins on es diu *xiquet* per 'nen', hem de considerar un castellanisme lèxic però no semàntic, sense relació amb *nen/-na*, del Principat, on és mot genuí, bé que tardà. *Nina* (*de l'ull*) coneix una gran tradició lexicogràfica, com a forma única, en el català peninsular, des d'Onofre Pou (1580) fins a Rovira i Virgili (1914), i la fraseologia ho confirma (fora del valencià i el balear, que es basen en *nineta*): «estimar algú com la nina dels ulls», «esser la nina dels ulls d'algú», presents als diccionaris de Torra i Lacavalleria i de sovintejada presència en els nostres escriptors, a voltes amb la variant *ser la nina de l'ull dret* o *ser la nina dreta del seu ull* (dades del CTILC).

El diminutiu *nineta* s'explica per la petitesa de l'obertura de la pupil·la o de la imatge que s'hi reflecteix. La documentació lexicogràfica balear (Figuerà, 1840; Hospitaler, 1869; Amengual, 1878, i Bosch, 1904) coincideix amb l'actual isoglossa *nineta*, així com la valenciana (Escrig i Llombart, 1889; Martí Gadea, 1891, i Rosanes, 1864). Dos textos ens en forneixen exemples: el *Llibre d'animals de caçar* i l'*Alcoatí*; en aquest alternen *nina* i *nineta*. El percentatge alt d'ocurrències, ja indicat, de *nineta* (166) enfront del més baix de *nina* (93) es troba en relació amb el predomini geogràfic d'aquell i la variada procedència regional d'obres buidades al CTILC; en canvi, l'ús figurat o comparatiu de *nina* (42 ocurrències) és un xic superior al de *nineta* (34). Els verbs introductoris són *ser, estimar* (*amar, voler*), *mirar, cuidar, tractar, guardar*, seguit de *com* o *més que*.

Passem ara al significat *animeta*. El context *la nineta* pot explicar el canvi en *l'animeta* (i, per tant, segregar *animeta*) com a resultat d'una dissimilació d'alveolars (n'hi ha tres) o, potser millor, d'una homonimització o atracció paronímica d'*animeta*, car els parlants haurien vist la pupil·la com el centre, el nucli, l'ànima de l'ull. Per qualche cosa es diu que els ulls són el mirall de l'ànima. Després, el pas d'*animeta* al primitiu *ànima* era lògic, fàcil i així ha ocorregut en algunes poblacions (Vimbodí, 121; Saidí, 115; Riba-roja

7. Dec la informació relativa al romanès i al bretó respectivament als meus col·legues i amics N. Saramandu i J. Le Dù, als quals expresso el meu agraïment.

d'Ebre, 124; Sallent de Xàtiva, 172); en la part valenciana el canvi pot venir afavorit per la freqüent alternança de *mot primitiu* / *mot diminutiu*:

canela / *caneleta* 'candela', *curt* / *curtet*, *manoll* / *manollet*, *bóta* / *boteta*, *ansa* / *aneta*, *lloses* / *llosetes*, *cisterna* / *cisterneta*, *bambolla* / *bambolleta*, *portal* / *portalet*, etc.⁸

Es tracta del semantisme motivacional més singular que ofereix la nostra llengua en el ventall de denominacions populars de la 'pupil·la', originat per la variant diminutiva *nineta*, com ho demostra el fet que les isoglosses d'*animeta*, *ànima* es troben contigües a l'àrea de *nineta*, i no de *nina* (vegeu el mapa), i fins i tot la coexistència de *nineta* i *animeta* / *ànima* en una mateixa localitat (Vimbodí, 121; Valljunquera, 131, i Algímia de la Baronia, 158); també hi pot tenir algun paper la possibilitat d'una influència de la parella alternativa *animeta* / *nineta* (i *mineta*) 'xinxeta, flotador de suro proveït d'un ble que es posa en un vas d'oli per a tenir un llum encès durant la nit', observada en algunes localitats valencianes (DCVB, *Tresor*). El canvi no ha de ser gaire antic, no deu anar més enllà del segle XIX, si atensem a la manca de suport documental i a la fluctuació *nineta* / *animeta* que trobem en algunes poblacions (la Codonyera, 132 i Horta de Sant Joan, 135). *Ànima* passa per malla a totes les obres lexicogràfiques i també *animeta* al DECat (no hi apareix ni sota *ànima* ni sota *nina*). *Animeta*, en canvi, es documenta en el DCVB (vol. I, 1926-1932), en el diccionari de Corachan (1936) i en el *Tresor* de Griera.

CONCLUSIONS

1) Sobta en la llengua històrica la compareixença pràcticament nul·la del cultisme *pupil·la* enfront dels noms populars (*nina*, *nineta*, *animeta*, etc.), cultisme que, afavorit per un generós suport literari, ha exercit la primacia a l'hora de donar una entrada al diccionari.

2) *Nina* i el seu derivat diminutiu *nineta* s'estenen majoritàriament per tot el domini, predominant *nineta* amb quasi un centenar d'ocurrències, enfront de *nina*, que només en coneix la meitat; l'expressivitat semàntica de la petitesa de la imatge deu explicar aquell major percentatge.

3) Es dibuixen àrees uniformes com la de l'alguerès, el rossellonès i una franja sud-pirenaica, que manté *nina*, i la del mallorquí i menorquí, que aposten exclusivament per *nineta*. El català central participa de les dues solucions, com el nord-occidental, bé que en aquest domina *nineta*, que fou exportat al valencià on és forma única; una mostra més contra els qui insensatament, maliciosament dubten de la unitat de la llengua.

4) Gràcies a la geolingüística podem concloure que *animeta* i ulterior-

8. Exemples extrets de la base de dades de l'ALDC.

ment *ànima* només s'han pogut generar a partir de *nineta*, un semantisme original, singular i renovador enfront de l'estaticisme de *nina*, *nineta*, fills de la tradició lingüística; com és també singular, amb un caràcter més local, el benasquès *lluneta*, que ha conegut un punt de partida semblant.

5) L'ALDC ha fet possible per primera vegada plasmar cartogràficament la distribució areal dels noms de la nineta de l'ull en català, i les recerques diacròniques ens han fet conèixer la tradició de certs mots (*nina*, *nineta*, *negre de l'ull*), enfront de la creativitat interna d'altres dels quals és el més espectacular el que implica el pas de *nineta* a *ànima*.

JOAN VENY

BIBLIOGRAFIA

- ALC = GRIERA, Antoni (1923-1964). *Atlas lingüístic de Catalunya*. Barcelona.
- ALDC = VENY, Joan; PONS, Lúdia. *Atles lingüístic del domini català*. Universitat de Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [En curs d'elaboració]
- ALPI = *Atlas lingüístico de la Península Ibérica* (1962). Vol. I. Madrid.
- ALPO = GUITER, Henri (1966). *Atlas linguistique des Pyrénées Orientales*. París.
- AMENGUAL, Juan José (1858-1878). *Nuevo diccionario mallorquín-castellano-latín*. Palma.
- BALARI, José. *Orígenes históricos de Cataluña* (1964 [1899]). 2a ed. Sant Cugat del Vallès.
- BELTRAN, Vicent (1997). *El parlar de Benissa*. Ajuntament de Benissa: Institut de Cultura Juan Gil-Albert.
- BOATELLA, Damián; BOSCH, Matías (1904). *Enseñanza práctica del castellano en las Baleares*. Palma.
- BULBENA, Antonio (1919). *Diccionario catalán-castellano*. Barcelona.
- CORACHAN, Manuel (1936). *Diccionari de medicina*. Barcelona.
- COVARRUBIAS, Sebastián de (1979 [1611]). *Tesoro de la lengua castellana o española*. Madrid: Turner. [Edición facsímil]
- CTILC = RAFEL FONTANALS, Joaquim [dir.]. Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- DCVB = ALCOVER, Antoni M.; MOLL, Francesc de B. (1930-1962). *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca.
- DECat = COROMINES, Joan (1980-1991). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona.
- DES = WAGNER, Max Leopold (1989). *Dizionario etimologico sardo*. Cagliari.
- DIEC = INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1995). *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona; Palma; València.
- DLG = REAL ACADEMIA GALEGA; INSTITUTO DA LINGUA GALEGA (1990). *Diccionario da lingua galega*. La Coruña; Santiago de Compostela.
- ESCRIG, José; LLOMBART, Constantino (1887). *Diccionario valenciano-castellano*. 3a ed. València.

- ESTEVE, Joaquín; BELVITGES, Joseph; JUGLÀ, Antonio (1803). *Diccionario catalán-castellano-latino*. Barcelona.
- FABRA, Pompeu (1917). *Diccionari ortogràfic*. Barcelona.
- (1932). *Diccionari general de la llengua catalana*. Barcelona.
- FIGUERA, Pere Antoni (1840). *Diccionari mallorquí-castellà*. Palma.
- FITER, Joseph (c. 1910). *Enciclopèdia moderna catalana*. Barcelona.
- GARCIA, Josepa; BELTRAN, Vicent (1994). *El parlar de Pedreguer*. Ajuntament de Pedreguer.
- HOSPITALER, José (1869). *Vocabulario castellano-menorquín y vice-versa*. Maó.
- LABÈRNIA, Pere (1839). *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona.
- (1888-1892). *Diccionari de la llengua catalana amb la correspondència castellana*. Barcelona.
- LACAVALLERIA, Joan (1696). *Gazophylacium catalano-latinum*. Barcelona.
- MARTÍ GADEA, Joaquín (1891). *Diccionario general valenciano-castellano*. València.
- Quintilingüe = (1839). *Diccionari català-castellà-llatí-francès-italià*. Barcelona.
- POU, Onofre (1580). *Thesaurus puerilis*. Barcelona.
- ROSANES, Miguel (1854). *Vocabulario valenciano-castellano*. València.
- ROVIRA I VIRGILI, A. (1914). *Diccionari català-castellà i castellà-català*. Barcelona.
- Salvat 1912 = (1912). *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona: Salvat.
- SALZANO, Antonio (1986). *Vocabolario napoletano-italiano, italiano-napoletano*. Nàpols.
- TORRA, Pere (1614). *Thesaurus verborum ac phrasium*. Barcelona.
- VENY, Joan (1978). *Estudis de geolingüística catalana*. Barcelona.
- (1986). *Introducció a la dialectologia catalana*. Barcelona.
- (1988). «Noves dades sobre la partió català occidental - català oriental». A: RASICO, Philip D.; WITTLIN, Curt J. [ed.]. *Actes del Cinquè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-amèrica (Tampa - St. Augustine, 1987)*. Abadia de Montserrat, p. 11-36.
- (1998). «La geolingüística catalana, ahir i avui». *Caplletra*, núm. 25, p. 109-134.
- VENY, Joan; PONS, Lúdia (1994). «Atles lingüístic del domini català: estado de los trabajos». A: GARCÍA MOUTON, Pilar [ed.]. *Geolingüística: Trabajos europeos*. Madrid, p. 253-273.